

Elmantas MEILUS

LDK KARIUOMENĖ KOVOSE PRIEŠ KAZOKUS 1648-1649 m. (pagal A. Vijūko-Kojelavičiaus duomenis)

Lotynų kalba 1651 m. Vilniuje išleista Alberto Vijūko-Kojelavičiaus 102 puslapių knyga "*Apie 1648 ir 1649 metų žygius prieš Zaporožės kazokus*"¹ yra 17 a. publicistika. Ji skirta informuoti apsišvietusių Europos visuomenę apie tų metų įvykius Abiejų Tautų Respublikoje (taip oficialiai vadinosi Lenkijos-Lietuvos valstybė po 1569 m.²). Tai vertingas³ to laikotarpio šaltinis, padedąs pažinti 17 a. viduryje prasidėjusį bendrą Lenkijos ir Lietuvos valstybės nuosmukį, 18 a. pab. pasibaigusį valstybės žlugimu.

Knyga susideda iš trijų "Trumpų pasakojimų... .. apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės 1648-1649 metų žygius prieš Zaporožės kazokus" (1-52 psl.); "...apie kunigaikščio Višnevece ir Lubnuose Jeremijo Mykolo Kaributo, Rusijos vaivados, Kanevo ir t.t. seniūno, 1648 metų žygius prieš Zaporožės kazokus" (53-70 psl.); "...apie 1649 metais prie Zborovo

¹ Albertus Wiivk Koialowicz. *De Rebus Anno 1648 & 1649 contra Zaporovios Cosacos Gestis*. Vilna, MDCLI. (naudotasi ruošiamu spaudai šios knygos lietuvišku Sigito Narbuto vertimu, toliau - A. Vijūkas-Kojelavičius).

² Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. V., 1998. P. 226.

³ Ukrainiečių istorikas S. N. Plochij šį A. Vijūko-Kojelavičiaus darbą įvertino, kaip sintetinį ir turėjusį neabejotinos reikšmės visiems rašiusiems apie B. Chmelnickio sukilimo pradžią tiek 17 a., tiek ir vėliau (Плохий С. Н. *Влияние сочинения А. Кожловича на зарубежную историографию освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов* // *Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX веков*. Днепропетровск. 1982. С. 65).

įvykusį Karaliaus kariuomenės mūšį prieš Krymo valdovo kariuomenę" (71-102 psl.).

Iš kur autorius ėmė medžiagos pirmajai daliai, nevisai aišku. Gal iš įvykių liudininkų pasakojimų bei laišku, o gal iš kai kurių publikacijų, nes istorinėje literatūroje minima, kad jau 1649 m. buvo išleista kažkokio vokiečio karininko brošiūra, kurioje aprašytas tų metų viduryje įvykęs Lojevo mūšis⁴. Rašydamas apie įvykius LDK, autorius, regis, galėjo naudotis LDK lauko etmono Jonušo Radvilos kanceliarijos dokumentais: laiškais, jų kopijomis bei įvairiais ten esančiais raštais, o kad galėjo jais naudotis, rodytų 1653 m. pasirodžiusi Kojelavičiaus "Radvilų kronika", dedikuota šiam etmonui⁵. Matyt, tai nebuvo vienintelis autoriaus šaltinis, ypač rašant pirmuosius 14 šios dalies skyrių, nes įvykiai labai supainioti, dažnai kartojasi, todėl sunku atsekti jų eigą. Čia Kojelavičius, matyt, naudojosi aprašomų įvykių įvairių dalyvių bei liudininkų laiškais ir pasakojimais, o skubėdamas knygą pateikti spaudai, negalėjo medžiagos kaip reikiant atrinkti ir suderinti. Pradedant 15-tuoju šios dalies skyriumi, pasakojimas tampa nuoseklesnis ir aiškesnis, jaučiamas J. Radvilos laišku bei pranešimų apie kai kuriuos mūšius (pvz., Zagalės ir Lojevo)⁶ poveikis. Šis Kojelavičiaus 1648-1649 m. įvykių LDK aprašymas neabejotinai turėjo įtakos po jo rašiusiems autoriams (pvz., Joachimas Pastorius daug jo pateiktų žinių kūrybiškai įtraukė jau į 1652 m. Gdanske išleistą savo knygą, o Dionisijus Lobžinskis ją visą nurašė ir, pridėjęs porą naujų skyrių, 1653 m. Vienoje išleido savo vardu)⁷.

Kiek lengviau nustatyti Kojelavičiaus knygos II dalies šaltinius apie kunigaikščio J. Višneveckio žygius 1648 m. Be laišku ir liudininkų pasakojimų, autorius, matyt, naudojosi 1649 m. Krokuvoje išleista karaliaus sekretoriaus Jano Bialobockio poema apie šio kunigaikščio žygius⁸. Iš karto kyla klausimas, kodėl apsiribota tik tais vienais J. Višneveckio veiklos metais, ir liko neparašyti tikrai šlovingi jo gyvenime 1649 metai, ypač Zbaražo gynyba. Tuo

⁴ Žr.: Lipinski W. *Stanislaw Michal Krzyczewski // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świecickiego i Tadeusza Ryłskiego. Pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijów. 1912. Drukowano w Krakowie. S. 508.*

⁵ Plg., Kuolys D. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas, barokas. V., 1992. P. 225-226.*

⁶ Plg., Kothubaj E. *Życie Janusza Radziwiłła. Wilno i Witebsk. 1859. S. 365-371, 416-419; Lipinski W. S. 502-507.*

⁷ Плюхий С. Н. С. 65-75; beje, tokios kompiliacijos buvo būdingos tiems laikams, pats Kojelavičius tvirtino, kad savo "Lietuvos istorija" jis perrašė nuo Motiejaus Strykovskio "Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir visos Rusijos kronikos" (Mečislovas Jučas tvirtina, kad jų tekstai sutampa 80 %, žr., Jučas M. A. *Kojelavičiaus istoriografiniai interesai // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1985. T. 2 (91). P. 78; t.p. žr. D. Kuolio minėtą veikalą).*

⁸ *Pochodnia wojenny sławy Jaśnie Oświeconego Książęcia J.M. Ieremia Michala Korybuta na Wiśnowcu y Lubniach Wisniowieckiego, woiewody Ruskiego, Kaniowskiego & c. starosty. Ze czterech części w roku 1648 złożona, y przez urodzonego Jana Bialobockiego, J.K.M. sekretarza wydana. W Krakowie. 1649 (už šios bei kitų žemiau minimų brošiūrų nurodymą dėkoju kolegai Dariui Antanavičiui).*

labiau, jog 1649-1650 m. Lenkijoje apie tai buvo išleista net keletas brošiūrų⁹. Galime manyti, jog autorius turėjo tik su 1648 m. susijusios medžiagos, o apie Zbaražo gynybą (kuri buvo labai įdomi ir reikšminga) arba nesuspėjo gauti medžiagos, arba nebeužteko laiko ją apdoroti¹⁰. Ši dalis buvo pati silpniausia ir nereikšmingiausia, todėl ja praktiškai nepasinaudojo Pastorijus, rašydamas savo knygą¹¹.

Plačiausiai ir nuosekliausiai yra išnagrinėtos Zborovo kautynės trečiojoje dalyje. Tai rodo, jog šis įvykis tuo metu buvo reikšmingiausias, todėl jam daugiausiai dėmesio skyrė oficialioji valdžia, skelbdama savas šių kautynių versijas¹² ir taip pateikdama gausiausiai medžiagos jų aprašymui. Minėtų brošiūrų išsamūs kautynių dalyvių laišakai (t.p. valdovo) buvo gan plačiai žinomi to meto visuomenėje¹³. Visa ši pagalbinė medžiaga, kautynių dalyvių pasakojimai, o išsamiausi, matyt, buvo LDK pakanclerio Kazimiero Leono Sapiegos (ar jo aplinkos žmonių), su kuriuo autorius artimai bendravo (jam dedikavęs net savo "Lietuvos istorijos" pirmąją dalį¹⁴) ir kuris šiame aprašyme pavaizduotas kaip vienas svarbiausių tų kautynių didvyrių, trečiąją dalį padarė bene svarbiausią visoje knygoje.

Apibūdinant visą knygą, reiktų pasakyti, kad įvykiai joje išdėstyti gana padrikai, dažnai susipina vienas su kitu, todėl sunkoka atsekti jų eiliškumą (ypač pirmojoje dalyje). Stengiamasi parodyti tik pergalingus mūšius (beje, dėl kai kurių iš jų, pvz., prie Konstantinovo ir Zborovo, historiografijoje yra dviprasmių vertinimų¹⁵) ir visai nutylimi arba vos paminimi pralaimėti (pvz., Piliavcų kautynės, vienos gėdingiausių Lenkijos istorijoje¹⁶). Knyga gana

⁹ *Klar męstwa, na objaśnienie Pochodni w dalszą drogę ku meugasley sławie Jaśnie Oświeconego Xiążęcia I. Mści, Jeremia Michala Korybuta na Wiśniowcu. y Lubniach Wisniowieckiego, wojewody Ruskiego, Kaniowskiego, & c. starosty. Aż do wyprawy wojenney pod Zborow Samego Naisiaśnieyszego Monarchy Krola Ięgo Mosci Jana Kazimierza nam szczęśliwie panującego. We czterech takze częścicach wydany przez tegoż Autora (Jana Białobockiego - E.M.), w miesiącu wrześniu roku Panskiego 1649; Zbarska expeditia powazna y sławna Obłężenie Zbarskie nieslychane zdawna. Przez iednego z Radwanow, y herbu Radwanu, podana do wiadomości wszelakiego stanu. W Warszawie. 1649; Relacia expedyctey Zbarskiej w roku Panskim 1649, przeciw Chmielnickiemu. Rythemem polskim przez Marcina Kuczwarewicza, roku Panskiego 1650 przelożona. W Lublinie; Zabawy rycerstwa Polskiego po szczęśliwey electey niezwyżięzonego, Jana Kazimierza szczęśliwie panującego Krola Ięgo Mosci. Wespól z obłężeniem Zbarazkim y szczęśliwie dokończona expedita Zborowska. Wydane przez iednego Żolnierza, w roku 1649. W Lublinie. 1650.*

¹⁰ Oficialūs pranešimai apie Zbaražo gynybą irgi buvo platinami, žr.: Michałowski J. *Księga pamiętnicza*. W Krakowie. 1864. S. 444-470; Tomkiewicz W. *Jeremi Wiś*

tendencingai parašyta, sukilėliai vaizduojami tik blogai, o lietuviai ir lenkai - tik gerai (pvz., kai taikius gyventojus žudo sukilėliai - tai blogai, o kai taip daro kita pusė - tai teisingas kerštas; sukilėliai vaizduojami bailiais, o jei parodo drąsą, tai dažniausiai tik apgirtę; jei laimi, tai dažniausiai išduodami), pilna užuominų prieš stačiatikius bei Ukrainos ir Baltarusijos gyventojus. Šis tendencingumas būdingas tam laikotarpiui - savus piešti baltai, o priešus - juodai. Nepaisant to, knygos pradžioje Kojelavičius teisingai nurodo pagrindinę sukilimo priežastį - "*pernelyg didelę priespaudą*"¹⁷. Kaip tikras valstybės pilietis jis leidžia suprasti, kad jokios priežastys nepateisina valstybės griovimo. Aiškindamas nesėkmių priežastis, autorius smerkia bajorų savivalę bei žiūrėjimą tik savų interesų ir iš to kylantį nenorą prisidėti prie valstybės gynimo¹⁸. Šiai bajorų masei gana aiškiai priešpastatomi didikai - LDK lauko etmonas J. Radvila, LDK pakancleris K. L. Sapiega, Rusijos vaivada J. Višneveckis, valdovas Jonas Kazimieras ir dar kai kurie - kaip savo šalies patriotai, jos gynėjai, viską aukojantys tėvynės labui¹⁹. To laikotarpio dvasia bei autoriaus priklausymas dvasininkų luomui ir tikėjimas įvairiais stebuklais bei burtais lėmė kai kurių įvykių aiškinimus²⁰.

Pirmoji knygos dalis susideda iš 28 skyrių ir skirta LDK. Pradžioje autorius konstatuoja, kad pirmieji maištininkų laimėjimai Ukrainoje, religijos (stačiatikių) bendrumas bei kilmės (kazokų ir gudų) panašumas nuo pat pradžią paskatino sukilimą persimesti ir į rytines LDK dalis. Neramumus čia skatino ir B. Chmelnickio siunčiami atsisaukimai LDK gyventojams bei specialios karinės ekspedicijos.

Kaip rašo Kojelavičius, prasidėjus sukilimui, kazokai pirmiausia nunikojo LDK pasienio Starodubo, Gomelio bei kai kurias kitas vietas²¹. Nors jie greitai iš ten pasitraukė, bet sukilimo liepsna jau įsiplieskė LDK. Palei pietrytinį LDK pasienį dvarus turinčių didikų Pacų, Valavičių ir kt. privačios kariuomenės būriai pirmieji pradėjo gan sėkmingai priešintis maištaujantiems. Netrukus ir LDK pakancleris Kazimieras Leonas Sapiega atsuntė karių ir kartu su vietiniais bajorais nuramino Bychovo ir Mogiliovo apylinkes. Oršos apylinkių bajorai, vadovaujami kunigaikščio Grigo Jurgio Druckio-Horskio, knygos autoriaus nuomone, gerai gynė LDK padnepri, nors kovoti prieš vietinių valstiečių remiamus sukilėlius, gerai žinančius pelkėtas ir miš-

¹⁷ "...nimiae oppressionis..." (Albertvs Wiivk Koialowicz. *De Rebus...* P. 1); panašiai, beje, sukilimo priežastis suprato ir LDK lauko etmonas Jonušas Radvila (žr., Wisner H. *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648-1655 // rocznik Białostocki*. T. XIII. Warszawa. 1976. S. 64).

¹⁸ A. Vijūkas-Kojelavičius, I dalies 7 skyrius.

¹⁹ Beje, toks Kojelavičiaus bei kitų to meto Lietuvos publicistų požiūris į bajorus ir didikus jau yra pastebėtas, žr. Kuolys D. P. 201-250.

²⁰ Žr. A. Vijūkas-Kojelavičius, I dalies 8 skyrių, III dalies 4, 7 ir 10 skyrius.

²¹ T. p. žr.: Wisner H. S. 63.

kingas vietoves, buvo labai sunku. Du LDK kariuomenės būriai, vadovaujami LDK lauko raštininko Vladislavo Valavičiaus bei LDK sargybininko Grigo Mirskio, per neatsargumą pralaimėjo porą mūšių prie Rečicos ir Gorvolio²².

Kaip rašo autorius, sukilėliams ypač patogi buvo miškinga ir pelkėta Polesė, todėl čia buvo telkiamos jų jėgos. LDK lauko etmonas Jonušas Radvila pradėjo rinkti kariuomenę, nors dėl tuščio išdo tai padaryti buvo labai sunku, nes, kaip rašo autorius, išdo "[papildyti] iš savų [lėšų] netroško niekas, užtat daugelis norėjo [tai padaryti] iš svetimų"²³. Sukilėliai bandė užimti Slucką, bet miesto gynėjams pavyko pergudrauti maištininkus, sulaukti pagalbos ir atmušti juos nuo miesto sienų²⁴.

J. Radvila surinktą LDK kariuomenę nuvedė prie Dnepro, bet sukilėlių ten jau nebuvo, tad paliko šiuos dalinius prie Rečicos V. Valavičiaus žiniai, o besiantinančių dalinių vadui G. Mirskiui liepė žygiuoti prie Bresto. Pats J. Radvila išvyko į Varšuvą rinkti naujo valdovo, kartu išsivedamas ir asmeninę kariuomenę, kaip ir dauguma kitų didikų, vykstančių į elekcinį seimą ir išsivedančių stambius kariuomenės dalinius, taip susilpnindami LDK sienų gynybą. Tuo pasinaudoję Ukrainos sukilėliai po lenkų pralaimėjimo ties Piliavcais pasklido palei Pripetę, nusiaubė Brestą, Kobriną ir kitus LDK pasienio miestus, keliuose mūšiuose sumušė kelis LDK kariuomenės dalinius. Kita sukilėlių dalis vėl puolė palei Dneprą esančias vietoves ir nemažai jų nusiaubė, bet netrukus keliuose mūšiuose Horskio dalinių buvo atmušti²⁵.

Puldami iš už kairiojo Dnepro kranto, maištininkai išdrįsdavo užpulti net tokią stiprią Bychovo tvirtovę. Dėl vietinių gyventojų išdavysčių paėmė daug miestų, kai kurie iš jų eidavo iš rankų į rankas, bet 1648 m. pabaigoje LDK teritorija palei Dneprą buvo apvalyta nuo maištininkų²⁶. Maištininkams užėmus daugelį miestų palei Pripetę, jiems išvaduoti buvo pasiūsta LDK kariuomenės ekspedicija, vadovaujama G. Mirskio. Po kruvinių kautynių buvo išvadotas Pinskas, bet už atsisakymą pasiduoti ir už išdavystę jis buvo nusiaubtas, o dauguma gyventojų išžudyti. Po valdovo karūnacijos 1649 m. sausio pabaigoje sugrįžus J. Radvilai ir perėmus vadovavimą, nemažiau atkaklūs mūšiai vyko ir dėl Mozyrio²⁷, palei Bereziną esantis Bobruiskas pasi-

²² A. Vijūkas-Kojelavičius. I dalies 5 ir 7 skyrius; t. p. žr.: Kothubaj E. S. 114; *Энциклопедия Гісторыі Беларусі* (toliau - ЭГБ). Т. I. Мінск. 1993. С. 133.

²³ "... quibus nemo de fuo, pleriq; de alieno, confultum volebant..." (Albertvs Wiivk Koialowicz. *De Rebus...* P. 8-9); t. p. žr., Wisner H. S. 64-66, 69-70.

²⁴ A. Vijūkas-Kojelavičius. I dalies 8 skyrius.

²⁵ Ten pat. 9-11 skyriai.

²⁶ Ten pat. 12-14 skyriai.

²⁷ Šturmo dalyvis Boguslavas Maškievičius rašė, kad miestą dvi dienas plėšė J. Radvilos žmonės, o paskui buvo atiduotas plėšti likusiai kariuomenei. Taip pat yra duomenų, kad daug Mozyrio gyventojų buvo išžudyta (Lipinski W. S. 417; *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*. Т. 2. 1648-1651 годы. Москва. 1953. С. 107, toliau - ВУР; Wisner H. S. 70-72; Абеледарский Л. С. *Белоруссия и*

davė pats²⁸, o jame buvę maištininkai nubausti. Turovas maištininkų buvo paliktas besiantinant LDK kariuomenei (visa tai aprašyta gan vaizdžiai ir išsamiai²⁹), kol galiausiai ir Palesė buvo apvalyta nuo maištininkų. Gavęs žinia apie sudarytas paliaubas su B.Chmelnickiu³⁰, J.Radvila kariuomenę išskirstė į žiemos stovyklas palei LDK pasienį.

Kaip rašo autorius, 1649 m. vasarą mūšiai vėl atsinaujino, į LDK įsiveržus stambioms maištininkų pajėgoms. Dešimtatūkstantinei (neskaičiuojant prisijungusių vietinių gyventojų) maištininkų kariuomenei prie Zagalės pralaimėjus vienam lietuvių pulkui³¹, Bogdanas Chmelnickis pasiuntė dar galingesnę ir labai patyrusią 12 000 karių kariuomenę prie Lojevo, kur ji įsitvirtino. Taip buvo siekiama užkirsti kelią lietuviams išvygti į Ukrainą ir pagelbėti lenkams (autorius už tokį protinę poelgį net pagiria B. Chmelnickį³²), kurie dėl to spaudė Jonušą Radvilą³³.

LDK lauko etmono J.Radvilos vadovaujama kariuomenė iš Rečicos atvyko prie Lojevo ir pradėjo įsitvirtinusių kazokų puolimą³⁴. Kitą dieną buvo gauta žinia, jog artėja labai žymaus kazokų pulkininko Michailo Kričevskio vadovaujami 30 000 sukilėlių³⁵. Tik buvo neaišku, kur jie pasuks - prie Lojevo ar prie Rečicos. Todėl J.Radvila tūkstantį raitelių pasiuntė prie Rečicos, o kita tiek raitelių pasiuntė, kad pasitiktų priešą. Padedant vietiniams gyventojams M. Kričevskio vadovaujami sukilėliai nepastebimai prisiartinavo prie Lo-

Россия. Очерки Русско-Белорусских связей второй половины XVI-XVII в. Минск. 1978. С. 114, toliau - Абецдарский Л.С.)

²⁸ 1649 m. kovo pradžioje (Wisner H. S. 72).

²⁹ A. Vijųakas-Kojelavičius. I dalies 16 ir 17 skyrius.

³⁰ Nuo 1649 m. vasario 17 d. iki gegužės 22 d. (Wisner H. S. 72).

³¹ A. Vijųakas-Kojelavičius. I dalies 18 skyrius; kautynės įvyko 1649 06 17 (Kotlubaj E. S. 136; Wisner H. S. 75).

³² A. Vijųakas-Kojelavičius, I dalies 20 skyrius.

³³ Ten pat. I dalies 19 skyrius; tokie B. Chmelnickio būgštavimai buvo ne be pagrindo, nes 1649 05 25 slaptame Respublikos senato posėdyje panašus planas buvo priimtas, be to, lenkai specialiai skleidė tokius gandus, kad sukilėliai būtų netikri dėl savo užnugario ir taip išskaidytų jų jėgas. Lenkų pasiuntinys pas J. Radvilą buvo atvykęs 1649 07 10. Nebuvo galima žygiuoti į Ukrainą dar ir dėl to, kad 1649 m. birželio mėn. sukilimas vėl apėmė kairįjį Pripetės krantą, taip pat Mstislavlio vaivadiją, dalį Smolensko, Oršos bei Gomelio paviatų (Kotlubaj E. S. 137; Lipiński W. S. 426-429; Wisner H. S. 76; Абецдарский Л. С. С. 119, 120).

³⁴ A. Vijųakas-Kojelavičius. I dalies 21 skyrius; tai vyko 1649.07.23-24 (Kotlubaj E. S. 142; Lipiński W. S. 440)

³⁵ A. Vijųakas-Kojelavičius. I dalies 22 skyrius; tokį skaičių nurodo tų įvykių amžininkas prancūzas Ševalje, kunigaikštis J. Radvila bei kiti kurie istorikai, bet caro pasiuntinys G. Kunakovas tvirtina, kad sukilėlių kariuomenę sudarė apie 40000 karių, nors pats Kričevskis bei kiti istorikai nurodo buvus nuo 15000 iki 17000 karių, plius 3000 mūšio metu iš anapus Dnepro į pagalbą skubėjusių Podobailos karių. Bet kaip liudija amžininkai, prie jų pakeliui galėjo prisidėti keliolika tūkstančių valstiečių, nes prie LDK priartėjęs Kričevskis išsiuntinėjo aplinkinių paviatų valstiečius kvietimus sukilti, tad bendras skaičius galėjo būti artimas autoriaus nurodytam. Ši armija buvo gana blogai ginkluota, turėjo tik kelias patrankas, o jos daugumą sudarė lengvai ginkluoti raiteliai (Kotlubaj E. S. 370, 419; *Белоруссия в эпоху феодализма*. Т. 2. С середины XVII до конца XVIII века, до воссоединения с Россией. Минск. 1960. С. 44, 46, toliau - БЭФ; Костомаров Н. И. *Богдан Хмельницкий*. Москва. 1974. С. 383; Lipiński W. S. 434-437, 464; Wisner H. S. 77; Абецдарский Л. С. С. 121).

jevo ir ramiai pasiruošę pulti įtvirtintą lietuvių stovyklą³⁶. 1649 m. rugpjūčio 31 d. sukilėliai puolė lietuvių stovyklą, bet buvo atmušti³⁷. Kojelavičiaus labai vaizdžiai aprašytas mūšis tęsėsi laukuose, kur dalis lietuvių kariuomenės buvo beveik apsupta. Ją išgelbėjo grįžtantis dar prieš mūšį išsiųstas į žvalgybą lietuvių raitelių būrys, kuris iš kitos pusės smogė sukilėliams ir privertė juos bėgti į mišką³⁸. Kitapus Dnepro įsitvirtinusių sukilėlių vadas Podobaila, sužinojęs apie prasidėjusį mūšį, perkėlė per upę apie 3000 karių³⁹, bet beveik visi jie atkakliame mūšyje buvo lietuvių išžudyti⁴⁰. M. Kričevskio kariuomenės likučiai įsitvirtino miške. Nors lietuviai tris kartus juos puolė, bet, kaip rašo autorius, patyrė didelių nuostolių, o sutemus turėjo nutraukti puolimą⁴¹. Naktį sukilėliai pasitraukė iš savo įtvirtinimų, palikę sužeistą karvedį M. Kričevskį, kurį ryte lietuviai parsinešė į stovyklą, bet po kelių dienų jis mirė⁴². Po šios pergalės LDK lauko etmonas Jonušas Radvila, pagal autorių, buvo pasiryžęs įsiveržti į Ukrainą, bet kariuomenei labai trūko maisto ir parako. Be to, atėjo žinia, jog artinasi nauja, jau 60 000 sukilėlių kariuomenė⁴³, todėl įsikūrė Rečicoje. Netrukus atėjo žinia, kad prie Zborovo sudaryta taika ir karas baigtas⁴⁴. Trečdalį pirmosios knygos dalies autorius skyrė smulkiam mūšio aprašymui.

Taip baigiasi pirmoji A. Vijūko-Kojelavičiaus knygos dalis, pasakojanti apie 1648-1649 m. įvykius Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Antrojoje knygos dalyje, aprašant J.M.Kaributo-Višneveckio 1648 m. žygį Ukrainoje, nėra medžiagos, susijusios su Lietuva. Trečiojoje dalyje aprašomas Zborovo kautynės, autorius nemažai vietos skiria dalyvavusiam šiame mūšyje LDK pakancleriui Kazimierui Leonui Sapiegai ir jo daliniams.

³⁶ Apie ypatingą valstiečių pagalbą nurodė ir pats J. Radvila bei kiti amžininkai, kurių dėka liepos 29 sukilėliai buvo nepastebimai atvesti iš kitos pusės nei jų laukta. Pulti lietuvius buvo nuspręsta naktį iš liepos 31 į rugpjūčio 1, o iš anapus Dnepro puolimo metu turėjo persikelti dalis Podobailos karių ir paremti (Kotlubaj E. S. 371; Lipiński W. S. 447-448, 505; Абцецдарский Л. С. С. 121-122).

³⁷ A. Vijūkas-Kojelavičius. I dalies 23 skyrius.

³⁸ Ten pat. I dalies 24 skyrius.

³⁹ Kai kurie amžininkai nurodo, kad persikėlė nuo 3000 iki 4500 Podobailos pėstininkų, o pats J. Radvila nurodo 3000 (Kotlubaj E. S. 369, 418; БЭФ. С. 45; Пlochий С. Н. С. 73).

⁴⁰ A. Vijūkas-Kojelavičius. I dalies 25 skyrius.

⁴¹ Ten pat. I dalies 26 skyrius.

⁴² Ten pat. I dalies 27 skyrius; sužeistu Kričevskiu J. Radvilos įsakymu lietuviai rūpinosi, kadangi norėta jį išardyti, jam, kaip narsiam ir garsiam kariui, netgi buvo rodoma pagarba, bet jis jos nepriėmė, labai jaudinosi dėl prarastos 30000 kariuomenės ir 1649 m. rugpjūčio 3 d. mirė nuo žaizdų galvoje. Lietuviai jį palaidojo su kariška pagarba. Pagal J. Radvilą, lietuviai palaidojo apie 2700 žuvusių sukilėlių (be nuskendusį Dnepre), be to, daug žuvusių sukilėlių palaidojo valstiečiai (Kotlubaj E. S. 148, 419; БЭФ. С. 45, 46; ВУР. С. 505; Костомаров Н. И. С. 385; Lipiński W. S. 458, 462-466; Wisner H. S. 77).

⁴³ Apie 50-60 tūkstančių sukilėlių armiją, kurią B. Chmelnickis, sužinojęs apie pralaimėjimą prie Lojevo ir bijodamas lietuvių įsiveržimo į Ukrainą, nuo Zbaražo pasuntė žygiuoti į LDK, rašo ir kiti šaltiniai bei istorikai. Paimtas į nelaisvę Kričevskis minėjo, jog artinasi 30000 kazokų ir 15000 totorių (БЭФ. С. 45, 46; Kotlubaj E. S. 152, 370, 419; Lipiński W. S. 504; Wisner H. S. 78).

⁴⁴ A. Vijūkas-Kojelavičius. I dalies 28 skyrius.

Pirma žinia apie lietuvius šioje dalyje aptinkama, kai nurodoma, jog dalis Zbaražą apgulusios sukilėlių kariuomenės ir 6000 totorių raitelių buvo pasiūsta prieš Lietuvos kariuomenę po Lojevo mūšio⁴⁵. Paskui, kad K.L.Sapiega buvo vienas iš aštuonių karvedžių, kuriems valdovas prieš Zborovo kautynes padalijo kariuomenę ir jam teko mažiau karių, negu kad jis už savo lėšas buvo nusamdęs ir atsivedęs (apie 1300)⁴⁶. Kai prasidėjus mūšiui, totoriai apsupo keletą lenkų dalinių, LDK pakancleris K.L.Sapiega ir Sandomiežo pilininkas St.Vitkovskis atvedė jiems į pagalbą savo vadovaujamus pulkus ir išvadavo juos⁴⁷, o po to grįžo į ankstesnę stovyklą. Po to totoriai užpuolė ir šią stovyklą. K.L.Sapiegos kariai narsiai gynėsi. Čia ypač pasižymėjo Kristupo Sapiegos vadovaujamas eskadronas ir Felicijono Tiškevičiaus (jis čia didvyriškai ir žuvo) vadovujami keturi Bresto vaivadijos eskadronai, kurie tądien keletą kartų atmušė puolančius priešus⁴⁸. Šiems raiteliams į pagalbą karalius pasiuntė šešis pėstininkų būrius. Du iš jų buvo K.L.Sapiegos nusamdyti, bet visi jie pakeliui žuvo⁴⁹. Kaip rašo A.Vijūkas-Kojelavičius, nuo visiškos pražūties Sapiegos raitelius išgelbėjo du lenkų husarų būriai, kurie, smogę totoriams iš šono, leido pasitraukti sapiegiškiams, o patys didvyriškai žuvo. Totoriai toje vietoje tądien, jų pačių liudijimu, neteko apie 1200 karių⁵⁰. Kitoje upės pusėje, kautynėms vykstant palei įtvirtintą lenkų stovyklą, kritiniu momentu valdovas Jonas Kazimieras pats puolė vesti karius į mūšį, bet, kaip rašo autorius, LDK taurininkas Kazimieras Tiškevičius, rūpindamasis jo saugumu, valdovą sulaikė⁵¹. Jau prasidėjus deryboms dėl paliaubų su totoriais, antrame derybininkų susitikime (1649 08 17) Abiejų Tautų Respublikai atstovavo Lenkijos kancleris J.Osolinskis, Kijevo vaivada A.Kisielis ir LDK pakancleris K.L.Sapiega. Du pastarieji kitą dieną priėmė B.Chmelnickio ištikimybės priesaiką⁵². Rugpjūčio 20 d. B.Chmelnickis atvyko į valdovo stovyklą ir paprašė Jono Kazimiero atleidimo. Pagal autorių, karaliaus vardu atsakė ir toliau su juo kalbėjo LDK pakancleris K.L. Sapie-

⁴⁵ Ten pat. III dalies 3 skyrius.

⁴⁶ Ten pat. III dalies 4 ir 6 skyriai; kiekvienam iš vadų teko maždaug po 1000 raitelių, jei dalinta po lygiai ir jei dutiniškai vėliau buvo po 100 raitelių (Wimmer J. S. 42-49)

⁴⁷ A. Vijūkas-Kojelavičius. III dalies 5 skyrius.

⁴⁸ Kristupo Sapiegos vadovaujamas kazokų eskadronas buvo vienas iš 7-ių K. L. Sapiegos eskadronų bet F. Tiškevičiaus vadovujami 4 Bresto vaivadijos eskadronai (400 karių) veikė atskirai, iš kurių trys ar net visi, pagal A. Miaskovskį, žuvo (Kubala L. S. 96, 120; Fraš L. *Bitwa pod Zborowem w r. 1649* // Kwartalnik Historyczny. Rocznik XLVI. T. 1. Lwów. 1932. S. 354, 359; *Polski Słownik Biograficzny*. T. 25. S. 71).

⁴⁹ A. Vijūkas-Kojelavičius. III dalies 7 skyrius; L. Kubala nurodo, jog žuvo 200 K.L. Sapiegos vengrų pėstininkų (Kubala L. S. 112).

⁵⁰ A. Vijūkas-Kojelavičius. III dalies 7 skyrius.

⁵¹ Ten pat. III dalies 9 skyrius.

⁵² Ten pat. III dalies 13 ir 14 skyriai.

ga⁵³. Tai yra paskutinė su Lietuva susijusi žinutė šioje A. Vijūko-Kojelavičiaus knygoje apie pradinį kazokų sukilimo etapą.

Į šiuos įvykius, kaip rašo A. Vijūkas-Kojelavičius, nuo pat pradžių buvo įtraukta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenė, tiek gindama savo sienas nuo plintančio sukilimo, tiek savo aktyviais veiksmais grasindama įsiveržti į Ukrainą ir atitraukdama nemažą dalį B. Chmelnickio pajėgų. Taip ji šiek tiek palengvino Lenkijos Karalystės kariuomenės padėtį. Nemažą vaidmenį garsiajame Zborovo mūšyje suvaidino ir LDK pakanclerio Kazimiero Leono Sapiegos pasamdyti daliniai ir keletas LDK ten buvusių kariuomenės būrių bei pats pakancleris.

⁵³ Ten pat. III dalies 15 skyrius; K. L. Sapiega atsakinėjo todėl, kad tai turėjęs daryti Lenkijos kancleris J. Osolinskis tuo metu sirguliavo, bet, manoma, jog tai buvo "diplomatinė" liga, nes jis norėjo, kad B. Chmelnickis po karaliaus aplankytų ir jį, tai ir buvo padaryta (Kubala L. S. 104, 105).